

הרב איתאל אמיתי

הזרת זכויות משפטי המלוכה ליד האומה: עיון במשנת הראי"ה קוק

פתיחה

חידוש הלכתי של מרן הרב זצ"ל, שנודע ונתפרסם בהיכלי התורה, ואשר יש לו השלכה, הלכה למעשה, הנוגעת לכינונה של מדינה, הוא העומד ביסוד הבירור ההלכתי דלהלן. בשו"ת 'משפט כהן'¹ במענה להערתו של הרב פינס, מבסס הרב את דעתו שניהול מלחמות, הינו חלק מ'משפטי המלוכה'. כלומר, 'משפט המלך' שבספר שמואל², אשר נפסק להלכה ברמב"ם³ ועוסק בזכויותיו הפרטיות של המלך,⁴ אינו כולל את כל משפטי המלוכה. ישנן הלכות נוספות הכלולות ב'משפטי המלוכה', וניהול מלחמות ע"י המלך אף הוא כלול בהם. הרב מוסיף ואומר ש'משפטי המלוכה' אינם מתבטלים בהיעדר מלך, כפי שהיה בתקופות שונות, גם כאשר עם ישראל היה בארצו. וזו לשונו:

נראים הדברים, שבזמן שאין מלך, כיון שמשפטי המלוכה הם גם כן מה שנוגע למצב האומה בכללה, חוזרים אלה הזכויות של המשפטים ליד האומה בכללה, וביחוד נראה שגם כל שופט שקם בישראל דין מלך יש לו, לעניין כמה משפטי המלוכה, וביחוד למה שנוגע להנהגת הכלל.⁵

הרב חוזר על עיקרון זה וכותב:

למה שנוגע להנהגת הכלל, כל שמנהיג את האומה דן הוא במשפטי המלוכה, שהם כלל צרכי האומה הדרושים לשעתם ולמעמד העולם... כשמתמנה מנהיג האומה, לכל צרכיה בסגנון מלכותי... ודאי עומד הוא במקום מלך, לעניין משפטי המלוכה, הנוגעים להנהגת הכלל.⁶

חידוש הלכתי זה של הרב זכה להתייחסויות מרובות. להלן נעמוד על דיוק דבריו של הרב ועל המשמעות ההלכתית של חידושו, כפי שהובנה על ידי פוסקים שנסתייעו מדבריו.⁷

1. על ביסוסה של תשובת הראי"ה, על תוכנה ועל חידושה, ראה מאמר הרב נריה גוטל, 'סמכויות מנהיגי ישראל', ברורים בהלכות הראי"ה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 91-120; ועי' בספרו חדשים גם ישנים, עמ' 134-166 (ושם עמ' 144-147, ביחס לשאלת 'מלך - מלוכה' שתידון להלן).
2. שמואל א ח, יא-יז.
3. רמב"ם, הל' מלכים ומלחמות פ"ד הל' א-ו.
4. כפי שטען הרב פינס, באיגרת השאלה אל הרב. האיגרת נדפסה בכתב העת מוריה, גיליון ג-ד, שבט התשנ"ה עמ' סא, וכן כנספח לספר מסירות נפש, מאת הרב פרופ' נחום רקובר, עמ' 235.
5. משפט כהן, ס' קמד אות טו-א עמ' שלז.
6. שם, עמ' שלח.
7. דברי הפוסקים אליהם אנחנו מתייחסים להלן, הם אותם שדנו בדבר בעשרות השנים הראשונות

א. האם הידושו של הרב קוק הוא רק ביחס להנהגת שליט יהיד?

דבריו המפורשים של הרב קוק באשר לחזרת⁸ הזכויות של 'משפטי המלוכה' ליד האומה בכללה, נאמרו במקורם ביחס להנהגת שליט יחיד, הגם שאינו מלך. הדבר מפורש בכל הציטוטים שהובאו לעיל, בהם מדבר הרב באופן עקבי על 'שופט שקם בישראל' וכן על 'מנהיג האומה'. עם זאת, ייתכן שהרב ניסח את דבריו בלשון האמורה, משום שהדיון בינו ובין הרב פינס נסב על תוקפה ההלכתי של מלכות החשמונאים, שאופן התנהלותה היה בהתאם למקובל באותם זמנים, כמלוכה שמנהיג יחיד עומד בראשה. כן ייתכן שהרב ניסח את הדברים בהתאם למה שהיה מקובל עד זמנו, שבראשן של מדינות עמדו מנהיגים יחידים. עם זאת, עקרונית, קביעתו ש'זכויות המשפטים [של המלך] חוזרים ליד האומה', פותחת שער להענקת תוקף הלכתי גם לצורות שלטון, שאינן מבוססות על מבנה היררכי שבראשו עומד שליט יחיד, הגם שאינו מלך, כאמור. במכתב לרב חיים הירשנזון, שנדפס עוד בחיי הרב קוק בספרו של הרב הירשנזון 'מלכי בקודש' (ח"ד, עמ' 4-5),⁹ כתב הרב:

ובעניין מינוי מלך גם כן אין צריך להאריך, שכל זמן שלא נתגלה מלך המשיח בתנאים המיוחדים, אין שום איסור להנהיג כח ממשלתי באיזה צורה היותר נאותה, וכל מה שהוא יותר נראה לטובתן ולכבודן של ישראל הרי זה משובח. בדברים אלו הרב קוק אינו נוקט לשון חיובית החלטית, אלא רק 'אין שום איסור'. אולם, מצירוף דבריו בתשובה שב'משפט כהן' לדבריו שבמכתב זה, ייתכן שניתן ללמוד על דעתו באשר ליחס ההלכתי למציאות של מערכת שלטונית, שבה אין שליט יחיד והיא מתנהלת בצורה של רפובליקה-דמוקרטית.¹⁰

שלאחר הקמת המדינה, כאשר הוצבה התשתית ההלכתית ל'הלכות המדינה', אי לכך נמנעו מלהתייחס לדבריהם של פוסקים מאוחרים יותר. כן נמנעו מלהתייחס למאמרים שבעיקרם הם דברי הגות, או שנכתבו כמאמרים פובליציסטיים-ספרותיים, גם אם נכתבו ע"י תלמידי חכמים מובהקים. מאמריו של הרב גורן, שבאופן יחסי הרבה להביא את דברי הרב ולדון בהם, דורשים התייחסות מפורטת לכשעצמה. חלקם הם מאמרים הגותיים-ספרותיים, וחלקם בלולים מהלכה ואגדה, ולעיתים קשה להציב גבול ברור להגדרתם; התייחסנו אפוא רק לחלקם.

8. על משמעות המילה 'חזרת', ראה מה שכתב הרב יהודה שביב, במאמרו 'למי משפט המלוכה', בירורים בהלכות הרא"ה, עמ' 149, בתוך הערה 2: כוונת הרב בלשון 'חוזרים אלה הזכויות' אינה חזרה במשמעות של זמן - היו בעבר ועתה חזרו, אלא במשמעות של מקור: במקורן היו הזכויות שמורות לאומה, והיא ברצונה העבירה הזכויות למלך, וכשאינו מלך הן חוזרות לאומה. אמנם, שם הציע גם אפשרות נוספת לכוונת הרב.

9. וכן מובאים הדברים באגרות הראיה, ח"ד איגרת לה עמ' מד.

10. 'תרגום' קביעת הרב באשר למציאות של המערכת השלטונית הנוהגת במדינת ישראל, והחלת דברי הרב עליה, בטרם יידונו ההשלכות המעשיות של קביעה זו, נהגו ע"י הרב וולדינברג, הלכות מדינה, ח"א שער ג - מלכות ישראל פ"ה - משפט המלוכה; הרב ישראלי, עמוד הימיני, סי' ז - סמכות הנשיא ומוסדות ממשל נבחרים בישראל אות ה, והרב גורן, 'מדינת ישראל לפי חזון הנבואה וההלכה', בתוך תורת המדינה, עמ' 471. אם כי יש לציין שניתן להעמיס על הגדרה עקרונית זו, יותר ממשמעות הלכתית אחת. כדוגמה לכך נעיר כי להלן, באות הבאה, הובאו דברי הרב צבי יהודה, שכתב לכאורה אותם דברים, אך ברור שהמשמעות ההלכתית המעשית העולה מדבריו הייתה, לכל הפחות, שונה מזו

ב. תוקפה ההלכתי של המערכת השלטונית במדינת ישראל

כאמור, הרב קוק לא כתב בצורה מפורשת שלממשלה הנבחרת בבחירות דמוקרטיות ישנה מעלה הלכתית, 'כדין מלך', או 'עומדת במקום מלך', לעניין 'משפטי המלוכה'.¹¹ אך בנו - הרב צבי יהודה, הגדיר זאת במפורש, ואלביא דשיטת הרב. הוא כתב כן בכתב ידו בכרוז שפרסם בישיבת 'מרכז הרב', בשנת תשל"ד, סמוך ונראה לאחר מלחמת יום הכיפורים:

מה שנאמר... בדין התנהגות עם שבויים, שמוסדות הממשל שלנו, הכנסת והממשלה, אין עליהם דין של שררה ומלכות וכו'... הם דברים בטלים ומבוטלים לאור דברי קדשו של אאמו"ר הרב זצ"ל, המפורשים במשפט כהן עמ' שלז, שמשפטי המלוכה הם גם כן מה שנוגע למצב הכללי של האומה, בכללה, ומה שנוגע להנהגת הכלל כל שמנהיג את האומה דן הוא במשפטי המלוכה, שהם כלל צרכי האומה הדרושים לשעתם ולמעמד העולם.¹²

לאור פרשנותו החד משמעית של הרב צבי יהודה, שלדברי הרב הנ"ל ישנה נפקא מינה גם במדינת ישראל דהיום, יש לברר מה כלול באותם 'משפטי המלוכה' שגם בהיעדר מלך מסורים להנהגה, ובאופן מעשי לממשלה? כלומר, חידושו של הרב קוק יכול היה להתפרש כהגדרה עקרונית שאין לה השלכות מעשיות, ואולם, עיון בדברי הפוסקים שדנו בחידוש זה, ונסתייעו בו, מעלה שהם הבינו שלגישת הרב ישנן השלכות מעשיות. קודם שיובאו דברי הפוסקים שהסיקו מדברי הרב נפקויות מעשיות, יש להסיר מהפרק שתי נפקויות-לכאוריות:

- של הרב ישראלי, שכן דבריו, שיצוטטו להלן, נאמרו בניגוד לדעתו של הרב ישראלי, וכתגובה להם. ואין כאן המקום להרחיב בנקודה זו שחורגת ממסגרת מאמרנו.
11. לכאורה ניתן היה לומר, שגם אם נאמץ את סברת הרב קוק, אין הדבר אמור אלא רק כאשר מבנה המערכת השלטונית מבוסס על כך שבראשה ניצב שליט יחיד. אולם, אם מבנה המערכת השלטונית, מנוגד במהותו לכך, ומטרת העל היא שכוח השלטון לא יהיה מרוכז בידי של איש אחד, אלא אדרבה, על ביזור סמכויות וקיומם של מנגנוני פיקוח וניטרול של הכוחות השלטוניים השונים, אזי לא ניתן לאמץ את גישת הרב קוק. או אז, גם הרב קוק יודה שבמדינה שבה המערכת השלטונית מתנהלת בצורה של רפובליקה דמוקרטית, כדוגמת מדינת ישראל של היום, סברתו אינה ניתנת ליישום, ולכן לא ניתן לומר שבמדינת ישראל יש לממשלה 'דין מלך' וכדו' לעניין 'משפטי המלוכה'. ראה ספר דינא דמלכותא, מאת הרב דוד שלמה שור, בפרק בו הוא מתייחס לשלטון דמוקרטי, פרק ג, סוף חלק א אות ט - 'פרשת מלך בשלטון דמוקרטי', עמ' תיג-תיז; וראה גם בדבריו שם בתחילת חלק ג - 'גדר כח ההנהגה בשלטון דמוקרטי', עמ' תכז-תכה. ויש להעיר שדבריו במקומות האמורים אינם מתייחסים כלל לסברתו של הרב קוק שמוזכרת בספר פעמים אחדות, בציון מקורה.
12. מובא בשינויים קלים, בספר מתוך התורה הגואלת - מועדים וזמנים, עמ' 60. הנוסח המצוטט הוא בהתאם לצילום כתי"ק של הרב צבי יהודה הנמצא בידי, שאינו מופיע בספר הנ"ל. למעשה, עוד קודם לכן, בריאיון עיתונאי, שנערך בשנת תשכ"ז, סמוך ונראה לאחר מלחמת ששת הימים, אמר הרב צבי יהודה דברים כמעט זהים. במענה לשאלה 'האם הנהגת האומה הקיימת היא בשבילך בבחינת מלכות ישראל?', השיב: 'המלכות היום זה כל מה שמנהיג את האומה בהסכמת האומה... להנהגה זו יש ערך כמו מלכות במידה מסוימת, וצריך לעבור זמן עד שהיא תתבסס' (פורסם בחוברת המערכה הציבורית, מהדורה שניה התשפ"ב, עמ' 133). עם זאת יצוין ששם לא אוזכרה ולא נדונה משנת הרב שבמשפט כהן.

א) הרב קוק עצמו, באותה תשובה, בסמוך לדברים שצוטטו לעיל, מביא את דעת הרמב"ן בתשובה¹³, שמשפטי המלוכה שנוגעים לזכויות פרטיות של המלך, כדוגמת ההיתר לשאת פילגש, נוהגים רק במלך 'ממש'. על זכויות כאלה לא נאמר שהם 'חוזרים ליד האומה'.
 ב) תחום רחב הנוגע לתפקיד ההנהגה הציבורית, הוא זכות השליט או השלטון, להטיל מסים, מכסים וכדו', מה שכלול בין השאר בכלל ההלכתי הידוע: 'דינא דמלכותא דינא'. פוסקים מאוחרים לרב קוק, נסתיעו בדבריו הנ"ל שב'משפט כהן', כדי להוכיח שלחוקי המדינה יש תוקף הלכתי, ולכן אסור להעלים מס וכדו'.¹⁴ למען האמת, לשם כך אין צורך להיזקק לחידושו הנ"ל של הרב, שכן גם בלעדיו יש סיבות הלכתיות מבוססות דיין לחייב כל אזרח בתשלומי מסים, ולאסור הלכתית העלמת מס או הברחת מס וכדו'. סוגיה זו נדונה זה כבר אצל גדולי הפוסקים לאחר קום המדינה, וכמעט כולם הסכימו על הדבר מבלי להיזקק לדבריו הנ"ל של הרב.¹⁵
 במקביל לשתיים אלה - שהוסרו, הרי שעיון בדברי פוסקים המאוחרים לרב, אשר מציינים את שיטתו, מעלה מגוון נפקויות מעשיות שנובעות מגישתו, ולהלן שלוש דוגמאות.

ג. מעמדן ההלכתי של מלחמות ישראל

עוד טרם הקמת מדינת ישראל, הרב הרצוג, נתן דעתו להגדרת מעמדן ההלכתי של מלחמות שתהיינה, לכשתקום המדינה היהודית. הוא העלה קושי בהגדרת מלחמה של

13. תשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, סי' רפד. התשובה נכתבה ע"י הרמב"ן, והפנה אליה הכסף משנה, הל' אישות פ"א הל' ד (שו"ת הרשב"א, מהד' מכון י-ם, ח"ז עמ' רלב). מדברי הרב שם משמע שיש דעה החולקת על הרמב"ן, ולפיה כשם שפילגש מותרת למלך כך מותרת היא לשופט, אולם הרב אינו מייחס דעה זו לראשון או אחרון ספציפי. אולם גם אם ימצא מפורשות ראשון או אפילו אחרון שאומר שפילגש מותרת לשופט, עדיין אין זה אומר שהוא יסבור כן גם באשר לשר בממשלה במשטר דמוקרטי.

14. כך לדוגמה, הרב עובדיה יוסף, שו"ת יחיה דעת, ח"ה סי' סד: 'וכן מבואר מדברי הגרא"י קוק בשו"ת משפט כהן (סימן קמד אות יד), שגם בזמן שאין מלך בישראל, חוזרים כל משפטי המלוכה בכל מה שנוגע למצב הכללי של תושבי ארץ ישראל, אל העם השוכן בתוכה, והממשלה הנבחרת על ידו יש לה כל דיני מלכות'. וראה גם כתר אפרים, סי' טו: 'מערכת המיסים לפי ההלכה', אות ד (סוף עמ' קמד): 'הסמכות להטלת מיסים והיטלים שונים וגבייתם, שאחר שהביא את דברי הרב, כתב: 'לפי זה המוסד העליון שלנו, הכנסת, שהיא נבחרת מצד כל העם כולו או רובו, הרי דין מלך יש לה, ובאפשרותה, יכולתה ותוקפה לחוקק חוקים של הטלת מיסים שונים על אזרחי הארץ... גם לממשלה הנבחרת... הרשות לחוקק חוקים של הטלת מיסים'. על דבריו אלה של הרב עובדיה יוסף, נשאל הרב עמאר: 'בממשל דמוקרטי, שזה בודאי אינו מלכות אלא שלטון העם, ואיך פסק [היחיה דעת] שיש בו דינא דמלכותא והרי אין שם מלך אלא ראש ממשלה, ואין לו שום זכות לעשות דברים לטובתו?'. והשיב: 'באמת אין מלכות ולא דמות מלכות, רק סידור שלטוני שמוסדר ע"י רצון העם... וכתב [היחיה דעת] דיש לזה דין דינא דמלכותא, ולשון זה לעניין שלטון דמוקרטי הוא לשון מושאל, שאין כאן מלכות וזה היפך ממשטר מלכותי בהיפך הגמור ממש' (שמע שלמה ח"ט, סי' ג).

15. ראה לדוגמה, ישכיל עבדי, ח"ו חו"מ סי' כח סעי' ב אות ו, שכתב שבית הנבחרים במדינת ישראל, כלומר הכנסת, לא גרע כוחו מ-ז' טובי העיר. ככלל יש לומר, שכל המקורות ההלכתיים המובאים כדי לאושש את סמכותה של המדינה להטיל מיסים, לקוחים מהמישור הקהילתי. ראה שו"ת בנין אב, ח"א סי' עה - סמכות הרשויות המקומיות בהלכה; תחומין ו, 'מיסים במועצה אזורית', סעי' ב - מקור הסמכות להטלת מס.

היישוב היהודי עם הערבים הבאים לכלותנו כ'מלחמת מצווה', ואפילו כאשר היא 'עזרת ישראל מיד צר', משום שהרמב"ם¹⁶ כותב שמי שמוציא את העם למלחמה הוא המלך, ואם כן בעת שאין מלך, לכאורה גם אין 'מלחמת מצווה'. הרב הרצוג (על הקמת המדינה קודם ביאת המשיח, תחוקה לישראל על פי התורה, ח"א עמ' 129-130) השיב שמגבלה זו תוסר, אם יוגדר כוחו של העם היוצא למלחמה, ככוח המלכות. וזו לשונו: 'סברא היא, שעל כל פנים לא גרע כוחם של הממנים כולם יחד, מכח מי שמתמנה על ידם'. והוסיף שזו כוונת הרב קוק ב'משפט כהן', בדבריו הנ"ל.¹⁷ בדומה לזה, הרב וולדינברג, בספרו 'הלכות מדינה',¹⁸ בבואו לתור אחר מקור להיתר יציאה למלחמת רשות ע"י המדינה, רצה להיסמך על דברי הרב, שהיעדר מלך יכול להיות מושלם ע"י כוח העם המסכים ליציאה למלחמה.¹⁹ כך גם הרב גורן,²⁰ שמביא את דברי הרב כדי להוכיח שהמלחמות שניהלה מדינת ישראל, היו מלחמות של 'מלך ישראל', כלומר הממשלה שהיא תחת המלך, עמדה בראשן.

ד. תוקפם ההלכתי של כיבושי הצבא ופקודות הצבא

הרב כתריאל פישל טכורש,²¹ כותב שכיבושי המדינה של חבלי ארץ שלא נכבשו ע"י עולי מצרים - כגון אזור העיר אילת, החילו על אזורים אלה קדושה לעניין חיוב המצוות התלויות בארץ. ולמרות שכיבושים אלו צריכים להיעשות ע"י מלך, די בכך שהכיבוש נעשה ע"י צבא המדינה, שכן למוסדותיה - הכנסת והממשלה, יש תוקף של מלכות, על פי דברי הרב קוק. כדברים האלה כתב גם הרב וולדינברג²² בתשובה לשאלה 'אודות חיוב הארץ בתרומות ומעשרות לאור הכיבוש החדש שזכינו לו כעת במלחמת ששת הימים', ובהסתמך על שיטתו הנ"ל של הרב קוק. וכן קבע גם הרב גורן.²³ נפקות נוספת הועלתה ע"י הרב חיים דוד הלוי (שו"ת 'עשה לך רב', ח"ז סי' סח), שבמענה לשאלה של חייל דתי - 'מהו מקור החיוב בהלכה לציית לפקודות הצבא', השיב שהמקור ההלכתי הראשוני לזה הוא החיוב לציית להוראות המלך, וזכותו להעניש, ואפילו בעונש מוות, את מי שאינו נשמע לו, כדין מורד. בהמשך הדברים הוא מבסס את הקביעה ש'חובת הציות חלה גם על פקודות של כל מנהיג נבחר', אף שאינו 'מלך', על פי דברי הרב קוק. וזו לשונו:

16. רמב"ם, הל' מלכים ומלחמות פ"ה הל' א-ב.

17. ראה פסקים וכתבים, או"ח סי' קטו סוף אות ב, עמ' תקכ; היכל יצחק, או"ח סי' לז אות ג; פסקים וכתבים, או"ח סי' מח אות ג; היכל יצחק, או"ח סי' לט; פסקים וכתבים, או"ח סי' מט.

18. הלכות מדינה, ח"ב שער ד - סוגי המלחמה פ"ד: מלחמת הרשות אות ה.

19. הרב וולדינברג שם, מקשה, שקיימת סתירה - לכאורה - בכתבי הרב קוק, שכן בסי' קמה במשפט כהן, הרב כותב שאין אפשרות להוציא את העם למלחמת רשות ללא 'מלך' ממש! והשאיר את הדברים בצ"ע; עיי"ש.

20. משיב מלחמה, ח"א סי' ג - מלחמות ישראל בזמן הזה לאור ההלכה, עמ' קז; שם ח"ג סי' ב - מלחמת שלום הגליל לפי הלכה, עמ' רנח: 'ארבעה צווים מהווים את היסוד והסמיכות להוצאת העם למלחמת מצוה'.

21. בספרו, כתר אפרים, סי' א - מלחמת הרשות מצוה או חובה סוף אות ו, עמ' טז.

22. שו"ת ציץ אליעזר, ח"י סי' א אות יד.

23. 'קדושת אזורי הכיבוש לפי ההלכה', תורת המועדים, עמ' 623 במהדורת התשכ"ד, עמ' 667 במהדורת התשנ"ו - המאמר נכלל גם בספר תורת הארץ (התשפ"ב), סי' ד, עמ' נח.

במדינה דמוקרטית שהשלטון נבחר ע"י העם בבחירות כלליות, הרי שהממשלה הנבחרת ע"י העם, דין מלכות לה, וגם (ביחס אליה) חל אותו חיוב לציית לפקודותיה. לדבריו, 'חובת הציות' קיימת גם אם היא אינה ניתנת 'מפיו (של המלך) ממש' אלא 'באמצעות פיקודיו, או בכתבו'.²⁴

ה. המשמעות ההלכתית של קום המדינה, וביסוס המצווה שבהקמתה

הרב גורן, במאמרו 'מדינת ישראל לפי חזון הנבואה וההלכה', שנדפס בספר 'משנת המדינה' (עמ' 471), מתייחס למשמעות ההלכתית שבהקמתה של המדינה. בין השאר הוא מסתמך על דברי הרב קוק, בקובעו שבהתקיימות המדינה בצורת השלטון הנוכחית הנוהגת בה, מתקיימת, ולו גם בצורה חלקית, המצווה למנות מלך. וזו לשונו: ממשלה יהודית עצמאית מהווה תחליף למלכות ישראל... צורת השלטון איננה רלוונטית לנושא זה, באשר מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל קבע בספרו משפט כהן בהלכות מלכים סימן קמד: כשמתמנה מנהיג האומה לכל צרכיה בסגנון מלכותי עפ"י דעת הכלל ודעת בי"ד ודאי עומד הוא במקום מלך. יוצא איפוא שאם השליטים אינם תופסים את השלטון בכוח... אלא על ידי בחירה חופשית של העם, שלטונם מוגדר כמלכות ישראל.²⁵

סיכום

מכלול המקורות ההלכתיים שהובאו לעיל מורים בעליל כי דברי הרב קוק נאמרו כקביעה הלכתית, ולא כדברי הגות בעלמא. חידושו ההלכתי של הרב הוא יסוד הלכתי, שעליו נשענו הפוסקים בדור שאחריו, כדי לבסס מסקנות הלכתיות ב'הלכות המדינה'. יסודו ההלכתי של הרב, על הבנת החידוש שבו, מחייב תשומת לב למה שכלול בו ולמה שאינו כלול, הן במפורש והן במשתמע, ולא ניתן לתלות בו חידושים שהרב לא התכוון אליהם. דרך המלך שהרב החל לסוללה, נסללה בזהירות בעקבות דבריו ע"י הפוסקים שבאו אחריו, לצורך ביסוס ועיגון הלכתי של המציאות החדשה של מדינה יהודית.

24. וראה בספר הצבא כהלכה, מאת הרב יצחק קופמן, שבפרק ד - 'סמכות הצבא ותוקף פקודותיו לפי ההלכה' מבסס אף הוא את החיוב ההלכתי לציית לפקודות הצבא על דברי הרב קוק הנ"ל, בדרך דומה.

25. מקורות נוספים לקביעה הלכתית זו, ממחברים בני דורנו, מובאים בספר שלחן מלכים, על הל' מלכים ומלחמותיהם פ"א הל' א אות ז סעי' 1, עמ' 51 הערה 65, ודבריהם נכתבו גם מבלי להיסמך על דברי הרב קוק.